

Original Article

Boundaries of the Realm of Bioethics in Worship

Soghra Azizi¹, Hadi Azimi Garekani^{2*}

1. Ph.D. Student, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Literature and Humanities, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Literature and Humanities, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

Email: garekani1339@yahoo.com

Received: 11 Nov 2019 Accepted: 18 Feb 2020

Abstract

Background and Aim: Worship has an important place in Islam which, in addition to cultivating and purifying the soul of individuals, is also a factor in improving the social life of human beings. Islamic worship, by promoting the idea of people living well together, shows certain manifestations of biological ethics, some of which are mentioned in this study.

Materials and Methods: Descriptive-analytical method is considered as the method of the present study, based on which by analyzing and interpreting verses and hadiths, as well as using related sources and articles in the field of worship and bioethics, to study the issue has been addressed.

Findings: Bioethics in prayer promotes a culture of humility and modesty, politeness and decency, as well as an invitation to monotheism and unity, which ultimately leads to public peace; Fasting is a manifestation of patience, silence and patience in the face of society's challenges; Zakat, khums, almsgiving and endowment make economic and social moral reform their top priority, which, by rejecting materialism and promoting sound economic and social practices, become the banner of the struggle against oppression and the multiplication of wealth; Hajj is also a universal symbol for joining the boundless sea of truth and confronting the manifestations of Satan in different historical periods.

Conclusion: Bioethics in Islam, as seen in its rulings, is not an individual matter and based on the separation of moral spheres from social spheres. Therefore, the set of rules of Islam and its worships are presented in order to reform and promote bioethics, which both seek individual happiness and show us social reform as a means to achieve happiness. Introducing and identifying the moral aspects of worship as well as preventing the distortion of the religious teachings of Islam is an important part of the process of reconciling Islamic bioethics in society that should be given more attention.

Keywords: Bioethics; Worship; Islam; Individual and Social Happiness

Please cite this article as: Azizi S, Azimi Garekani H. Boundaries of the Realm of Bioethics in Worship. *Bioethics Journal*, Special Issue on Bioethics and Citizenship Rights 2020; 267-277.

حدود قلمرو اخلاق زیستی در عبادات

صغری عزیزی^۱، هادی عظیمی گرکانی^{۲*}

۱. دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

Email: garekani1339@yahoo.com

دریافت: ۱۳۹۸/۸/۲۰ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۹

چکیده

زمینه و هدف: عبادات در اسلام دارای جایگاه مهمی هستند که علاوه بر تزکیه و تطهیر نفسانی افراد، عاملی برای بهبود زندگی اجتماعی انسان‌ها نیز محسوب می‌شوند. عبادات اسلامی با ترویج اندیشه زیستن مطلوب افراد با یکدیگر، جلوه‌های خاصی از اخلاق زیستی را نشان می‌دهند که در این پژوهش به برخی از آنان اشاره می‌شود.

مواد و روش‌ها: روش توصیفی - تحلیلی به عنوان روش پژوهش حاضر در نظر گرفته شده است که بر اساس آن با تحلیل و تفسیر آیات و روایات و همچنین بهره‌گیری از منابع و مقالات مرتبط در زمینه عبادات و اخلاق زیستی، نسبت به بررسی موضوع اقدام شده است.

یافته‌ها: اخلاق زیستی در نماز، مروج فرهنگ فروتنی و تواضع، ادب و نزاکت و همچنین دعوت به توحید و یگانگی است که در نهایت آرامش عمومی را موجب می‌شود؛ روزه، مظهر صبر و سکوت و بردباری در برابر چالش‌های جامعه است؛ زکات، خمس، انفاق و وقف، اصلاح اخلاق اقتصادی و اجتماعی را سرلوحه خود قرار می‌دهند که با نفی مادی‌گرایی و ترویج شیوه‌های اقتصادی و اجتماعی سالم، پرچمدار مبارزه با ظلم و تکاثر ثروت می‌شوند؛ حج نیز نمادی جهانی برای پیوستن به دریای بیکران حق و مقابله با مظاهر شیطان در دوره‌های مختلف تاریخی است.

نتیجه‌گیری: اخلاق زیستی در اسلام همانند آنچه در احکام آن دیده می‌شود، امری فردی و مبتنی بر جدایی حوزه‌های اخلاقی از حوزه‌های اجتماعی نیست. بنابراین مجموعه احکام اسلام و عبادات آن در راستای اصلاح و ترویج اخلاق زیستی مطرح می‌شوند که هم سعادت فردی به دنبال دارند و هم این‌که اصلاح اجتماعی را وسیله‌ای برای دستیابی به سعادت به ما نشان می‌دهند. معرفی و شناسایی ابعاد اخلاقی عبادات و همچنین جلوگیری از تحریف آموزه‌های عبادی اسلام بخش مهمی از فرایند برسازش اخلاق زیستی اسلامی در جامعه است که می‌بایست مورد توجه بیشتری قرار گیرد.

واژگان کلیدی: اخلاق زیستی؛ عبادات؛ اسلام؛ سعادت فردی و اجتماعی

مقدمه

در راستای ترویج اخلاق و همچنین بهبود زیست اخلاقی انسان‌ها، وظایف متعددی به پیامبران الهی محول شده است، چنانکه یکی از مهم‌ترین مأموریت‌های پیامبران این است که می‌بایست مردم را به فضایل و کرامت اخلاقی بخوانند و آن‌ها را در این جنبه ارتقا بخشند (۱). اعمالی چون احسان به پدر و مادر، نکشتن بی‌گناهان، نکشتن فرزندان به دلیل بیم از تنگدستی، دوری جستن از کارهای زشت و... که شاید بتوان هدف بعثت انبیا را در این جمله خلاصه نمود: انجام هر آنچه خوبی است و پرهیز از هر آنچه بدی است. در همین راستا، تحقیق حاضر درصدد است تا با بررسی جلوه‌های متعددی از اخلاق زیستی در نزد عبادات اسلامی، پیام‌های اخلاقی آنان را برای جامعه استخراج کند و یک مجموعه عملی از اخلاق را که همانا اخلاق زیستی خوانده می‌شود، معرفی نماید. به دلیل محدودیت‌های پژوهش حاضر، عباداتی نظیر نماز، روزه، زکات، خمس و انفاق به عنوان مصادیقی از عبادات انتخاب و تبیین می‌گردند تا در نهایت بتوان مجموعه‌ای از راهبرد اخلاق زیستی در عبادات اسلامی را از دل آنان استخراج نمود.

اصطلاحات

۱- اخلاق زیستی

اخلاق زیستی، در واقع بخشی از اخلاق هنجاری کاربردی و عملی است که در آن پرسش‌هایی نظیر منزلت اخلاقی از آن چه کسی است، چه عاملی نوع رفتار با انسان را توجیه می‌کند و آیا انسان می‌تواند منزلت و کرامت خود را از دست بدهد، بررسی می‌شوند (۲). بنابراین اخلاق زیستی نیز همانند سایر مصادیق اخلاق، بر مبنای شناسایی و ترویج مکارم و ردایب اخلاقی و ارائه یک رویه اخلاقی هنجاری است که نیکی‌ها و سیئات را به ما نشان می‌دهند. اخلاق هنجاری در حقیقت، توجیه و تبیین یک چارچوب اخلاقی کلی برای پاسخ به این پرسش است که چه اموری از منظر اخلاقی درست و چه اموری، نادرست است، البته نظریات کلاسیک اخلاقی در این راستا مطرح و شناسایی شده‌اند، اما اخلاق هنجاری کاربردی به مشکلات اخلاقی خاص می‌پردازد که در حوزه و قلمرو خاص مطرح می‌شوند (۳).

عبادات در اسلام بر مبنای برقراری روابط میان انسان‌ها و خداوند و وسیله‌ای برای سعادت دنیوی و اخروی انسان در نظر گرفته شده‌اند. از این جهت، اخلاق اسلامی دارای اهداف عملی و کاربردی است که نه تنها در تباین با عقل و عرف قرار نگرفته، بلکه هدف اساسی آن، بهبود زندگی بشری و برقراری زندگی سالم و مسالمت‌آمیز میان انسان‌ها است، همچنانکه یکی از اهداف اساسی بعثت پیامبران، ترویج مکارم اخلاقی نیز عنوان شده است. بنابراین از منظر اخلاق زیستی اسلامی، رابطه دین و اخلاق، رابطه‌ای تطابقی و مبتنی بر همسویی است که راه‌های متفاوت اخلاقی‌شدن جامعه نیز در متون دینی تبلور یافته است، همچنانکه دین نیز مجموعه‌ای از عبادات، اصول اخلاقی و احکام است که برای هدایت انسان‌ها و عملی‌شدن دستورات خداوندی در نظر گرفته شده‌اند. بنابراین اخلاق در اسلام، معطوف به عمل است و درصدد اصلاح و بهبود زندگی بشر است. به همین ترتیب عبادات در اسلام، تنها به حوزه‌های فردی معطوف نیستند، بلکه هدف اصلی عبادات، اصلاح و بهبود مناسبات زندگی بشر و همچنین برچیدن ریشه‌های فساد، ظلم، بی‌عدالتی و ترویج مکارم اخلاقی در جامعه است.

بهره‌گیری از نتایج اخلاقی عبادات در حیطه اخلاق زیستی، به معنای آن است که هرکس از پرتو نور این کتاب الهی استفاده نماید، خود را از مهلکه نجات خواهد داد و در مقابل، معاندین خود را در معرض ضلالت قرار می‌دهند. پس می‌توان اهداف تربیتی قرآن را در راستای همان هدایت تشریحی که تربیت همه‌جانبه (اعتقادی، عبادی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و...) جامعه می‌باشد، مورد توجه قرار داد، ضمن این‌که برای بیان و تشریح ابعاد اخلاقی عبادات در اسلام می‌بایست فلسفه اساسی هر یک از احکام و عبادات را مورد بررسی عمیق قرار داد و جلوه‌های عملی و کاربردی آن را برای بهبود مناسبات اخلاقی در دوران معاصر بازخوانی نمود. از این جهت، عبادات در اسلام بر حسب مسائل و شرایط زمانه، راهکارهای متفاوتی ارائه می‌کنند. همچنین مصادیق متفاوتی از حسن و قبح عقلی را به ما نشان می‌دهند.

۲- عبادات

«عبادات» اصطلاحی عربی و جمع «عبادت» است که بر معنایی آمیخته از «اطاعت» و «فروتنی» دلالت می‌کند. عبادت در اصطلاح، عملی است که فرمانبری از اموری معنوی را در پی دارد (۴)، اما باید در نظر داشت که هر اطاعتی، عبادت نیست، موارد بسیاری از اطاعت است که عبادت شمرده نمی‌شود. همچنین عبادت ممکن است جلوه‌های عملی نیز داشته باشد که مقصود همان آثار عملی و کاربردی آن در زندگی بشری است. عبادت، آن حالت قلبی و درونی انسان است، لذا نفس نماز و روزه و نظیر آن، حقیقت عبادت نیستند، اگرچه افعال و اعمالی هستند که عبادت در کالبد آن‌ها ظهور و بروز می‌کند. علامه طباطبایی (ره) در این‌باره می‌فرماید: «هیچ شکی نیست در این‌که روح و مغز عبادت بنده عبارت است از همان بندگی درونی او و حالاتی که در قلب نسبت به معبود دارد که اگر آن نباشد، عبادتش روح نداشته و اصلاً عبادت به شمار نمی‌رود، ولیکن در عین حال این توجه قلبی باید به صورتی مجسم شود و خلاصه عبادت در کمالش و ثبات و استقرار تحققش، محتاج به این است که در قالبی و ریختی ممثل گردد... مغز عبادت و روح آن را همان حالات درونی دانسته، برای مقام تمثل آن حالات نیز طرحی ریخته» (۵).

مبانی نظری؛ اهداف عبادات در اسلام

اسلام دین بندگی و اطاعت در مقابل خداوند و دوری‌گزینی از هرچه رنگ تعلق غیر خدایی است. به همین دلیل هر جا نقش و اثری از تکالیف، احکام و عبادات دیده می‌شود، راهکاری نیز برای بهبود وضعیت اخلاقی بشر و همچنین منزلت‌بخشیدن به جایگاه وی ملاحظه می‌شود. عبادات بخش مهمی از دین اسلام شمرده می‌شوند که در صورت نبود آنان نمی‌توان از اسلام و رابطه بندگان و خداوند سخنی به میان آورد. علاوه بر این، عبادات در اسلام، محدود به امور فردی و انزوای فرد نیست، بلکه جلوه‌های اجتماعی عبادات و نقش سازنده آنان در تنظیم مناسبات انسان‌ها نیز واجد اهمیت قابل توجهی است. اخلاق به عنوان یکی از اهداف اساسی عبادات در

اسلام، در احکام، قصص و روایات دینی موج می‌زند، به طوری که اصلاح و تربیت جامعه و تلاش برای زیست اخلاقی مناسب انسان‌ها، با ارائه یک رویه هنجاری مطلوب، هدفی اساسی به شمار می‌رود. در این زمینه گفته شده است: «هدف قرآن در گزارش‌های قصه‌های تاریخی، تهذیب اخلاقی و تربیت و تأدیب جامعه است، نه گزارشگری حوادث تاریخ؛ قرآن می‌خواهد از فرازهای تاریخی در جهت موعظه اخلاقی استفاده نماید و نیز از آن قصه‌ها چنین نتیجه بگیرد که خداوند در همیشه تاریخ بشر نیکان را پاداش و بدکاران را مجازات می‌کند و این، سنت همیشگی خداست (۶).

یکی از وظایفی که قرآن بر عهده مؤمنان محول نموده است؛ ترویج دین الهی و شناساندن آن را به مردم و تلاش برای فراگیرساختن آن در جوامع انسانی است که از طریق بسط اخلاق و معرفی شیوه‌های عملی آن استمرار می‌یابد. شناسه اساسی اخلاق زیستی در آیات و روایات، با امر به معروف و نهی از منکر است که خود نقش اخلاق هنجاری و بررسی بایدها و نبایدهای اخلاقی و ارائه طریق صحیح اخلاقی را معرفی می‌نماید. قرآن کریم در آیات زیادی این حقیقت را بیان می‌کند.

برای نمونه، آیه ۱۱۰ سوره آل عمران چنین بیان می‌دارد: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ...؛ شما بهترین امتی بودید که به سود انسان‌ها آفریده شده‌اند، امر به معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید...» (۷).

همچنین آیه ۷۱ سوره توبه که در آن آمده است: «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ؛ مردان و زنان با ایمان ولی یکدیگرند، امر به معروف می‌کنند و نهی از منکر» (۷).

از این دسته آیات چند نکته را می‌توان دریافت:

- نهی از فساد در جامعه، وظیفه مؤمنان و خردمندان است.
- ترک آن، ظلم به خود و جامعه است و سبب فراگیرشدن عذاب می‌شود.
- در جوامع، مصلحانی که نهی از فساد می‌کنند، در صورت نزول عذاب، نجات می‌یابند.

کتاب و حکمت می‌آموزد و آنچه را نمی‌دانستید، به شما یاد می‌دهد» (۷).

تجزیه و تحلیل؛ آثار عبادات بر اخلاق زیستی

۱- زکات، خمس، انفاق

زکات در زمره عبادات مهم در اسلام است که علاوه بر این‌که، انجام آن می‌تواند نشانه‌ای از گردن‌نهادن به فرامین الهی و همچنین بندگی خداوند تلقی شود، دارای آثار قابل توجهی در حوزه اخلاق زیستی است. آثار این عمل در حوزه اخلاق زیستی می‌تواند منجر به بهبود زندگی بشری در حوزه‌های فردی و اجتماعی شود. آیات متعددی در قرآن دیده می‌شوند که هر کدام بر زکات و یا مواردی شبیه به آن، نظیر خمس، انفاق و صدقه تأکید می‌نمایند. در آیه ۱۰۳ سوره توبه اشاره به تأثیر مسأله زکات در پاک‌سازی روح و تزکیه نفس می‌کند و نشان می‌دهد که زکات در اسلام یکی از عبادات مهم محسوب می‌شود. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا؛ از اموال آن‌ها صدقه‌ای [به عنوان زکات] بگیر تا به وسیله آن، آن‌ها را پاک‌سازی و پرورش دهی» (۷). تعبیر «تزکیه‌ی بها» برهان روشنی بر این حقیقت است که تطهیر و تزکیه نفس به وسیله زکات حاصل می‌گردد، چه این‌که زکات، رذائلی همچون بخل و دنیا پرستی و حرص و آز را از روح، زائل می‌کند و صفات حسنه نوع‌دوستی، سخاوت و حمایت از مستضعفان را پرورش می‌دهد.

روایاتی که در ذیل این آیه نقل شده نیز این حقیقت را روشن‌تر می‌سازد. به عنوان مثال، در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) می‌خوانیم: «مَا تَصَدَّقَ أَحَدُكُمْ بِصَدَقَةٍ مِنْ طَيِّبٍ وَلَا يَقْبَلُ اللَّهُ إِلَّا الطَّيِّبَ إِلَّا أَخَذَهَا الرَّحْمَانُ بِيَمِينِهِ وَإِنْ كَانَتْ تَمْرَةً قَرُبُوا مِنْ كَفِّ الرَّمَانِ فِي الرَّحْمَانِ حَتَّى تَكُونَ أَعْظَمَ مِنَ الْجَبَلِ؛ هیچ کسی از شما صدقه‌ای از مال حلال نمی‌پردازد، البته خداوند جز حلال قبول نمی‌کند، مگر این‌که خداوند آن را با دست خود می‌گیرد، حتی اگر یک دانه خرما باشد، پس در دست خدا نمو می‌کند تا بزرگ‌تر از کوه شود!» (۹). این حدیث که تشبیه و کنایه پرمعنایی دربر دارد، اهمیت فوق‌العاده این عبادت بزرگ،

اگر اهل شهر ما به این وظیفه الهی (نهی از منکر و فساد) عمل کنند، خدای سبحان بر آن بلاد غضب نمی‌کند و بر آنان عذاب نمی‌فرستد.

در نهایت این‌که هدف اساسی از ترویج امر به معروف و نهی از منکر، چیزی جز شناسایی سیئات و دوری‌گزینی از آنان و همچنین ارائه رویه‌ای هنجاری و مطلوب برای گسترش اخلاق و مکارم اخلاقی در جامعه انسانی نیست. پس اگر عبادتی در اسلام صورت می‌پذیرد، یکی از اهداف اساسی آن، ارائه الگوی اخلاقی برتر و یا به عبارتی، گسترش قلمرو اخلاق زیستی است. بر این اساس، عبادات اثر بسیار عمیقی در تهذیب اخلاق دارند که این تأثیر را می‌توان در چند جهت نمودار کرد:

- توجه به مبدأ آفرینش و حضور پروردگار در سراسر شوون زندگی انسان‌ها سبب می‌شود که انسان مراقب اعمال و رفتار خویش باشد و هوای نفس را تا آنجا که می‌تواند کنترل نماید.

- توجه به صفات جلال و جمال او که در عبادات و مخصوصاً دعاها آمده است، نیایش‌کننده را دعوت می‌کند که پرتوی از آن اوصاف کریم را در درون روح و جان خود منعکس کند و در مسیر تکامل اخلاقی قرار گیرد.

- محتوای عبادات و دعاها مملو است از آموزش‌های اخلاقی و بیان راه و رسم سیر و سلوک الی الله که دقت در آن‌ها نیز درس‌های بزرگی به انسان در این زمینه می‌دهد (۸).

حکمت‌ها و توصیه‌های اخلاقی و اجتماعی اعم از وعظ و ارشاد، قصص و روایات و همچنین بیان تجربیات گذشتگان همگی تبعات و نتایج اخلاقی به دنبال دارند که در عبادات نیز جلوه‌گر می‌شوند. بنابراین منزه کردن مردم از رذایل اخلاقی و تلاش برای ارائه الگوی اخلاقی، هدف اساسی عبادات در اسلام است که پس از بندگی در برابر خداوند، به عنوان راهنمای بشر در نظر گرفته می‌شود. خداوند متعال نیز فرموده است: «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ؛ همانطور که در میان شما، فرستاده‌ای از خودتان روانه کردیم [که] آیات ما را بر شما می‌خواند و شما را پاک می‌گرداند و به شما

و ارتباط مستقیم آن را با خدا و مسائل معنوی روشن می‌سازد. آثار اخلاقی زکات در حوزه اخلاق زیستی و راه یافتن اخلاق به زندگی انسان به خصوص جایی نمود پیدا می‌کند که حوزه‌های اجتماعی و سیاسی را نیز سامان ببخشد. از این جهت، زکات در اسلام فقط مالیاتی نیست که از ثروتمندان گرفته و به فقرا داده شود، بلکه اصلی برای ایجاد رحمت و مهربانی و محبت می‌باشد تا رابطه میان طبقات مختلف را استحکام و قوام بخشیده و آن‌ها را با هم بشناساند. بنابراین یکی دیگر از جلوه‌های اخلاقی زکات، برقراری ارتباط مثبت، قوی و نزدیک کردن طبقات اجتماعی به یکدیگر و جلوگیری از فاصله طبقاتی هم از حیث اقتصادی و هم از حیث فرهنگی و روانی است. بدین ترتیب بهره‌گیری از آثار عملی زکات در جامعه سبب می‌شود تا افراد اجتماع به کیفیت بالایی از روابط انسانی دست یابند. علاوه بر این، زکات و موارد مرتبط با آن از جمله انفاق، خمس، وقف و صدقه از جمله عوامل جلوگیری از مال دوستی و دنیاطلبی به شمار می‌رود که در نهایت روح اخلاق زیستی را به زندگی انسان‌ها تزریق می‌کند، همچنانکه ترویج زکات می‌تواند باعث رانده شدن برخی صفات رذیله از جامعه شود. یکی از این صفات رذیله که با ترویج زکات از بین می‌رود، بخل و خساست است. از منظر اخلاقی زیستی، بخل از صفات رذیله‌ای است که ریشه آن در حب دنیا و مال دوستی است. علمای اخلاق بخل را «خودداری از بذل کردن؛ آنجا که باید بذلی صورت گیرد» (۱۰) تعریف کرده‌اند که در صورت وجود آن، سطح مناسبی از روابط اجتماعی شکل نمی‌گیرد و زندگی انسان‌ها به حوزه‌های فردی و خانوادگی تنزل می‌یابد و حتی جایی برای گذشت و ایثار نیز باقی نمی‌ماند. بدین ترتیب زکات، صرفاً یک پرداخت مالی نیست، بلکه عبادتی سازنده، برنامه‌ای برای فقرزدایی و امتحانی مالی است و نقش مهمی در برطرف شدن مشکلات اقتصادی و اجتماعی مؤمنان دارد. زکات، سبب رأفت و مهربانی به ناتوانان و عطف توجه به مسکینان، و انگیزش مردم به مساوات، و تقویت فقرا و مدد رساندن به آنان در انجام دادن تکالیف دینی است (۱۱).

انفاق نیز از دیگر عباداتی است که در ارتباط نزدیک با زکات قرار دارد و آثار اجتماعی آن در حوزه اخلاقی قابل توجه

است. از آنجا که انفاق همانند زکات دارای آثار قابل توجهی بر حوزه اخلاق زیستی است، قرآن مجید بعد از ایمان به خداوند، متعال و روز آخر و فرشتگان و کتاب‌های آسمانی و پیامبران، مهم‌ترین اصلی را که ذکر می‌کند، بحث انفاق مال و بخشش‌های مالی است. آیه شریفه زیر در واقع وصف جامعه و کسانی است که انفاق را به عنوان یک اصل اخلاقی مورد توجه قرار می‌دهند: «وَ مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ اِتِّعَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَ تَثْبِيْتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ اَصَابَهَا وَايْلٌ فَاَتَتْ اُكْلَهَا ضِعْفَيْنِ فَاِنَّ لَمْ يُمْسِكْهَا وَايْلٌ فَطَلَّ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيْرٌ» و (کار) کسانی که اموال خود را برای خشنودی خدا و تثبیت (ملکات انسانی در) روح خود، انفاق می‌نمایند، همچون باغی است که در نقطه بلندی باشد و باران‌های درشت به آن برسد و میوه خود را دو چندان دهد (که همیشه شاداب و با طراوت است) و اگر باران درشت به آن نرسد، بارانی نرم به آن می‌رسد و خداوند به آنچه انجام می‌دهید، بیناست» (۷).

برخی از مفسرین جمله «و تثبیتا من انفسهم» را به آرامش تفسیر کرده‌اند که پس از انفاق برای انفاق کننده و سپس برای انفاق شونده و به طور کلی برای جامعه حاصل می‌شود. بنابراین انفاق‌کنندگان واقعی کسانی هستند که تنها به خاطر خشنودی خدا و پرورش فضائل انسانی و تثبیت این صفات در عمق جان خود و همچنین پایان دادن به تشویش‌ها، اضطراب‌ها و ناراحتی‌هایی که بر اثر احساس مسؤولیت در برابر محرومان در وجدان آن‌ها پدیدار می‌شود، اقدام به انفاق می‌کنند (۱۰)، (۱۲). همچنین انفاق، از نظر امنیت اجتماعی و سلامت اقتصادی و جهات مختلف مادی و معنوی به سود انفاق‌کنندگان نیز هست (۱۲). بنابراین اخلاق منبعث از انفاق، هم می‌تواند باعث آرامش فردی شود و هم این‌که آرامش جمعی و عدالت اجتماعی را در منظومه اخلاق زیستی برقرار سازد.

در حقیقت، ترویج فرهنگ مسؤولیت‌پذیری در قبال هم نوعان، مقابله با بی‌عدالتی، گسترش فرهنگ ایثار و بخشش، جلوگیری از تکثیر ثروت، مقابله و مبارزه با فساد ثروت و انباشت مال از جمله نشانه‌های اخلاقی زکات و انفاق هستند که به طور مشخص می‌توانند عرصه اخلاق زیستی را نیز سامان ببخشند.

۲- روزه و نماز

نماز از ارکان اساسی دین اسلام است و یکی از عبادات مهم به شمار می‌رود که حتی نماد دین اسلام نیز محسوب می‌شود. نماز در کنار روزه وجه تمایز دین مبین اسلام از سایر ادیان هستند که توجه به آثار اجتماعی آنان، می‌تواند بازتاب اخلاق زیستی در زندگی بشر تلقی گردد. آیات متعددی به این عبادات مهم از جنبه‌های مختلف تصریح دارند که ذکر آنان در این مقال نمی‌گنجد. اجمالاً باید اشاره داشت، برپاکنندگان نماز و روزه، دارای اجر دنیوی و اخروی هستند که آثار مادی و معنوی آن می‌تواند باعث نجات انسان‌ها از سختی‌ها و ملالت‌های زندگی و نوید بخش زندگی اخلاقی، گردد. قرآن کریم درباره اهمیت نماز می‌فرماید: «وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ بِالْكِتَابِ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُصَلِّينَ؛ و آنان که متوسل به کتاب آسمانی شوند و نماز به پا دارند، ما اجر درستکاران را ضایع نخواهیم گذاشت» (۷).

در آیه ۱۸۳ سوره بقره به رابطه «روزه» که یکی از عبادات مهم است و «تقوا» اشاره شده است، می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، روزه بر شما نوشته شده، همان‌گونه که بر کسانی که قبل از شما بودند نوشته شد تا پرهیزکار شوید» (۷).

آثار و برکات نماز و روزه، بخش مهمی از شکل‌گیری یک زندگی اخلاقی در میان مؤمنان است. هر کسی به روشنی در می‌یابد که به هنگام روزه‌داشتن، نور و صفای تازه‌ای در دل احساس می‌کند، خود را به نیکی‌ها نزدیک‌تر و از زشتی‌ها و بدی‌ها دورتر می‌بیند. با داشتن زبان روزه و شکل‌گیری جامعه روزه‌دار، تخلفات اخلاقی و اجتماعی با کاهش چشم‌گیری نیز رو به رو می‌شوند. علاوه بر این، در آیه ۴۵ سوره عنکبوت، به رابطه نزدیک «نماز» و پرهیز از گناه و فحشا و منکر اشاره شده است؛ در این آیه شخص پیامبر (ص) به عنوان یک الگو و اسوه، مخاطب به این خطاب شده است: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ؛ نماز را برپا دار که نماز [انسان را] از زشتی‌ها و گناه بازمی‌دارد» (۷). «فحشا و منکرات» مجموعه افعال غیر اخلاقی است که از صفات ضد

ارزشی در درون جان انسان سرچشمه می‌پذیرد و تظاهر عینی آن در جامعه به شکل بداخلاقی و عمل برخلاف اصول اخلاق زیستی، نمودار می‌شود.

از حیث اخلاق زیستی، نماز باعث ترویج فضیلت‌ها، ترویج روح آرامش در جامعه و نیز برقراری روحیه نیکوکاری و ترویج فضیلت‌ها می‌شود. به تعبیر اغلب فقهای اسلامی، نماز باعث از بین رفتن خیلی از مفاسد و گناهان می‌شود (۱۴). از این روی، هنگامی که مفاسد کم می‌شود، زمینه‌ها برای زیست اخلاقی انسان‌ها فراهم می‌آید. بنابراین نماز یکی از مؤثرترین روش‌ها برای اصلاح زندگی بشر است. اصلاح اجتماعی و برقراری اخلاق زیستن توسط نماز دارای دو شرط اساسی است: التزام به آموزه‌های بینشی، گرایشی و رفتاری که از طرف خداوند بیان شده است و ارتباط با خدا از راه پایبندی به اقامه نماز. اصلاح خود و تبعاً اصلاح رابطه خود با دیگران و عمل به فرمان‌های الهی از پیامدهای اقامه نماز است که طبیعتاً در صورت اصلاح خود و ارتباط با دیگران، سبک زندگی نیز تا حد زیادی اصلاح خواهد شد.

تأثیر نماز در بازداشتن از فحشا و منکر نیز درست به همین دلیل است، زیرا نماز با افعال و اذکار بسیار پرمحتوایش، انسان را در جهانی برتر و والاتر، یعنی جهان قرب به خدا و سرمنشأ خوبی‌ها وارد می‌کند و این نزدیکی او را از زمینه‌های اصلی فحشا و منکر که همان هوای نفس و حُب افراطی به دنیا است دور می‌سازد. به همین دلیل نمازگزاران حقیقی کم‌تر گرد گناه می‌گردند، چه این‌که نماز عاملی بازدارنده به شمار می‌رود که مقابل نافرمانی‌ها، فسادها و تباهی‌ها را سد می‌کند و در اصل سپری برای دفع مفاسد محسوب می‌شود (۱۵). جنبه‌های اخلاقی نماز که زیست اخلاقی مناسب را رقم می‌زند، رویکردی کاملاً اجتماعی را پوشش می‌دهد و از این جهت افعال و افکار عمومی جامعه را نیز به سمت اخلاقی شدن به پیش می‌برد.

نماز به عنوان عاملی وحدت‌بخش یکی از مظاهر اخلاق جمعی و زندگی عاری از برتری نژادی، خونی، جنسی و جسمی است و همگان در برابر خداوند متعال تسلیم هستند، همچنانکه اخلاق زیستی مستلزم زندگی برابر و عاری از

رذایل و گرایش به سمت فضایل اخلاقی جمعی است. گسترش فرهنگ ایثار و گذشت، فداکاری و محبت جمعی، دوری از شیطان و سنگ‌اندازی در رمی جمرات، همگی از نشانه‌های چنین فرهنگی می‌باشند. این وحدت و یکپارچگی در کنگره حج تحقق می‌یابد. آنگاه که قربانی می‌کند با این کار اعلام آمادگی می‌دارد که چنانچه خون او و فرزندانش برای عزت اسلام، لازم باشد، ابایی ندارد. آنگاه که سمبل شیطان را در منا رمی می‌کند، وقتی می‌داند که ابراهیم در همین جا شیطان را سنگ زد، آن شیطانی که می‌خواست او را از انجام تکلیف الهی بازدارد، طبعاً در برابر استکبار جهانی با دیگر مؤمنان و آزادگان متحد شده و فریاد برائت سرخواهند داد، چنانکه پیامبر اکرم (ص) در حجه‌الوداع فرمود: «الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ تَتَكَافَأُ دِمَائِهِمْ وَهُمْ يَدُّ عَلَى مَنْ سِوَاهُمْ يَسْعَى بِدِمَائِهِمْ أَدْنَاهُمْ؛ مؤمنان با هم برادرند، خونشان با هم برابر است، و همه در برابر دشمن یک دست هستند، کم‌ترینشان از طرف آنان پیمان بندد و [همه به پیمان او وفادار باشند]» (۱۶).

پیام اخلاق زیستی حج در عمل، حضور دوشادوش مردم سراسر جهان است که فارغ از مرزهای سیاسی و جغرافیایی به یکدیگر می‌پیوندند. از مشکلاتی که همواره دامن‌گیر بشر بوده، مشکل نابرابری انسان‌ها به واسطه رنگ، نژاد، زبان، منطقه جغرافیایی، قبیله و... است. اسلام همواره طرفدار برابری انسان‌ها و مخالف با این‌گونه تبعیضات و تعصبات بوده است. پیامبر اکرم (ص) در روز فتح مکه (سال هشتم از هجرت) فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ بِالْإِسْلَامِ نَحْوَةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَالْتَفَاخُرَ بِأَبَائِهِمْ وَعَشَائِرِهِمْ؛ أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّكُمْ مِنْ آدَمَ وَ آدَمُ مِنْ طِينِ أَلَا وَإِنَّ خَيْرَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَأَكْرَمَكُمْ عَلَيْهِ أَتْقَاكُمْ، أَلَا إِنَّ الْعَرَبِيَّةَ لَيْسَتْ بِأَبٍ وَالِدٍ وَلَكِنَّهَا لِسَانٌ نَاطِقٌ، فَمَنْ قَصَرَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُبْلَغْ حَسَبُهُ؛ ای مردم! خداوند به وسیله اسلام، خود بزرگ‌بینی جاهلیت و افتخار به پدران و خانواده را از شما دور کرد، ای مردم! همه شما از آدم و آدم از گل آفریده شده است و به طور قطع، بهترین شما پیش خدا و گرامی‌ترین شما پرهیزکارترین شماست. آگاه باشید که عربیت به واسطه پدر و نژاد نیست، تنها یک زبان است، پس هر کس که از لحاظ عمل کم داشته باشد، اصل و تبار فایده‌ای برای او نخواهد داشت» (۱۷).

خشونت و همچنین ریشه‌کن کردن فاصله طبقاتی میان مردم است. بنابراین جلوه‌های اخلاقی نماز در عمل نیز متجلی می‌شود، لذا نماز از آن جهت که مردم را با قلبی سرشار از عشق و صمیمیت در کنار هم گرد می‌آورد، محل و مأمنی برای رفع کدورت و اختلاف و بستری برای زیست اخلاقی است (۱۶). عبادت نماز به صورت فردی نیز بر اخلاق اجتماعی اثرگذار است، لیکن آن هنگام که به صورت دسته‌جمعی و در قالب نماز جماعت انجام می‌یابد، ارزش و اثر بیشتری از نظر اخلاقی دارد. از این منظر، نماز جماعت یکی از شیوه‌های نمازگزاران در آیین اسلام است که مظاهر و آثار آن به خوبی نمایانگر راهبردهای تقویت اخلاق زیستی در میان افراد اسلامی است. از این حیث که برابری و برادری را در میان افراد جامعه ترویج می‌دهد و قشرهای مختلف جامعه را کنار هم قرار می‌دهد. نماز جماعت، نمازی است اجتماعی که بر محوریت هماهنگی و اخلاق جمعی تشکیل می‌شود. مزیت اخلاقی نماز آن است که همه مسلمانان با هر مقام و منصبی در صفی واحد و یکسان، متواضعانه در پیشگاه پروردگار قرار می‌گیرند.

۳- حج

حج یکی از عبادات برجسته الهی است که بخش‌های مهمی از آیات قرآن کریم را به خود اختصاص داده است. قرآن کریم درباره اهمیت حج می‌فرماید: «فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَ مَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ؛ در آن، نشانه‌های روشن، (از جمله) مقام ابراهیم است و هر کس داخل آن (خانه خدا) شود، در امان خواهد بود و برای خدا بر مردم است که آهنگ خانه (او) کنند، آن‌ها که توانایی رفتن به سوی آن دارند و هر کس کفر ورزد (و حج را ترک کند، به خود زیان رسانده)، خداوند از همه جهانیان، بی‌نیاز است» (۷).

اعمال و مناسک عبادت حج هر یک جلوه‌ای از اخلاق جمعی است، زیرا حج یک عمل کاملاً اجتماعی و فراگیر است که می‌تواند منادی اخلاق اسلامی میان آحاد بشری نیز باشد. پیام اخلاقی اولی در حج، دعوت به وحدت و جلوگیری از تفرقه میان مؤمنان است. مناسک مربوط به عبادت، دوری از

این رهگذر صاحب چارپایان کرایه‌ای و ساربان نیز بهره بگیرد و اگر هر گروهی از کشور و بلاد خود سخن بگوید - تکیه کنند - و تنها در مسائلی که در آن است بیندیشند، همگی نابود می‌شوند و کشورهایشان ویران می‌شود، منافع آنان از بین می‌رود و اخبار واقعی به دیگران نمی‌رسد و از آن بی‌خبر می‌مانند، این است فلسفه حج» (۱۴).

پس حج در میان عبادات الهی تجمعی است از همه باشکوه‌تر و گسترده‌تر و دارای ابعادی گوناگون است که مشابه آن در هیچ عبادت دیگر ملاحظه نمی‌شود. حج به طور بالقوه و در صورت برگزاری و اجرای صحیح می‌تواند عامل تصفیه و تزکیه روح و جان آدمی، تعمیق باورهای دینی، گسترش و تثبیت فرهنگ اسلامی، مقابله با استبداد و استکبار، ایجاد وحدت و همدلی میان مسلمین جهان، رفع بسیاری از مشکلات اقتصادی و اجتماعی جوامع اسلامی در سایه تعامل مثبت و هم‌اندیشی و منشأ آثار بسیار دیگری در ساحت اخلاق زیستی باشد، چنانکه نبی مکرم اسلام (ص) فرمود: «من اراد الدنيا و الاخره فليؤم هذا البيت» (۱۴).

نتیجه‌گیری

بررسی تحقیق حاضر، مشخص نمود که عبادات در اسلام، به موازات سلوک و مناجات فردی، مبنای اخلاق زیستی به شمار می‌روند. اخلاق زیستی در اسلام با رستن از رویکرد سکولار که اخلاق را به حوزه‌های فردی می‌راند، رویکردی اجتماعی و فراگیر را مطرح می‌کند که هم باعث تحقق سعادت فرد در دنیا و آخرت می‌شود و هم ضامنی برای بهبود زیست اخلاقی میان انسان‌ها می‌گردد. عباداتی نظیر نماز، روزه، زکات، انفاق، خمس، وقف... و همچنین حج، آشکارا عباداتی هستند که می‌توانند در حوزه اخلاقی زندگی بشری، عرصه‌ای برای زیست مسالمت‌آمیز انسان‌ها فراهم نمایند. از این جهت، اخلاق زیستی در واقع ناظر بر حوزه‌های عملی زیست انسان‌هاست که از منظر آموزه‌های اسلامی نمی‌تواند از حوزه‌های اجتماعی جدا باشد.

نماز به عنوان یکی از عبادات اصلی در دین اسلام، هم روحیات و صفات فردی را در جهت الهی نگه می‌دارد و هم

الگوی اخلاق زیستی جهان‌شمول حج از گذشته تا به امروز ادامه داشته است. «بررسی اعمال و مناسک حج نشان می‌دهد که این اعمال مساوات میان اقشار مختلف در مکه به خوبی احساس می‌شود، چراکه همه حاجیان بدون هیچ‌گونه تشریفات و همه با یک نوع لباس احرام، دور از هر نوع امتیاز و مفاخره در اماکن مختلف حج از طواف و سعی و عرفات و مشعر و منا... مشغول انجام فریضه الهی می‌شوند و از نژادها و قبیله‌ها و ملیت‌های مختلف و دارای رنگ‌ها و زبان‌های گوناگون است که در کنار هم بدون هیچ‌گونه امتیازی در کمال اخوت و صفا به وظایف خود سرگرمند» همانطور که در قرآن کریم فرمود: «سَوَاءٌ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ» (۷).

حج به مثابه یکی از عبادات مهم در آموزه‌های اسلام، نقش مهمی در بهبود روابط میان انسان‌ها، تضارب آرا و برخورد عقاید متفاوت و همچنین ترویج فرهنگ هم‌زیستی میان ملت‌ها دارد، اگرچه بُعد اصلی حج، تقویت روح معنویت و عبادت و دوری از علایق دست و پاگیر زندگی دنیایی است، لیکن با راهی شدن میلیون‌ها انسان از اقطار مختلف جهان به این کنگره عظیم انسانی، تجلی بزرگی از اخلاق زیستی انسان‌ها شکل می‌گیرد که می‌تواند الگویی برای وحدت اخلاقی و دوری از رذایل و زخارف دنیوی تلقی شود. بنابراین از منظر اخلاق زیستی، عبادت حج از جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی حائز اهمیت فراوانی است. روایت شده است که امام صادق (ع) به هشام بن حکم در همین رابطه چنین فرمود: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ... وَأَمَرَهُمْ بِمَا يَكُونُ مِنْ أَمْرِ الطَّاعَةِ فِي الدِّينِ وَمَصْلَحَتِهِمْ مِنْ أَمْرِ دُنْيَاهُمْ، فَجَعَلَ فِيهِ الْإِجْتِمَاعَ مِنَ الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ لِيَتَعَارَفُوا وَلِيَنْزِعَ كُلُّ قَوْمٍ مِنَ التَّجَارَاتِ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ، وَ لِيَنْتَفِعَ بِذَلِكَ الْمُكَارَى وَالْجَمَالَ... وَلَوْ كَانَ كُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا يَتَكَلَّمُونَ - يَتَكَلَّمُونَ - عَلَى بِلَادِهِمْ وَ مَا فِيهَا هَلَكُوا وَ خَرِبَتِ الْبِلَادُ وَ سَقَطَتِ الْجَلْبُ وَالْأَرْبَاحُ وَ عَوِيَتِ الْأَخْبَارُ وَ لَمْ تَقْفُوا عَلَى ذَلِكَ، فَذَلِكَ عَلَّةُ الْحَجِّ؛ خداوند خلائق را آفرید و دستورهای در مورد مصالح امور دین و دنیای آنان به ایشان داد و از جمله در مورد اجتماع آنان از شرق و غرب مکه مقرراتی برایشان مقرر داشت تا مسلمانان یکدیگر را بشناسند و هر گروهی سرمایه‌های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کنند و از

این‌که در حوزه‌های اجتماعی، آرامش جمعی و اخلاق مناسب رفتاری را به جامعه تزریق می‌نماید. روزه نیز پیام اخلاقی حلم، بردباری، کمک به هم‌نوعان، دستگیری از مستمندان و همدردی با آنان را در دستور کار قرار می‌دهد که خود صفات بارزی از اخلاق زیستی را تشکیل می‌دهند. زکات و موارد مرتبط با آن، الگوی روشنی از مناسبات اقتصادی و اجتماعی هستند که می‌توانند اخلاق زیستی را بر مبنای جلوگیری از تکاثر ثروت، کمک به فقیران، ممانعت از افزایش فاصله طبقاتی، مقابله با شیوه‌های ناسالم اقتصادی از جمله ربا و همچنین ترویج شیوه‌های مناسب اقتصادی از جمله زکات، خمس، انفاق، وقف و... را گسترش دهند. چنین عباداتی خود مصادیق امر به معروف و نهی از منکر هستند که به شکلی هنجاری از اخلاق مطلوب زیستی دفاع می‌کنند و رذایل اخلاقی را نیز طرد می‌نمایند و بندگان صالح را ارشاد می‌نمایند. عبادت حج نیز جلوه‌ای مهم و اجتماعی از عبادات اسلامی را نشان می‌دهد که از حیث شناسایی انسان‌های مختلف با هر گرایش قومی، ملیتی، قبیله‌ای، نژادی، جنسی و... با رویکرد برابری نگاه می‌کند و این چیزی جز نمود بارز حق‌طلبی و زندگی مبتنی بر اخلاق متعالی زیستی بر روی کره خاکی نیست. عبادتی که در کمال مطلوب و گسترده‌ترین شکل می‌تواند نمایانگر اخلاق زیستی جهانی، مبتنی بر شناسایی اقوام و قبائل، ترویج برابری و برادری، نفی شیاطین استکبار جهانی، دفاع از مظلومان، دعوت به حقیقت و رفع بسیاری از مشکلات اقتصادی و اجتماعی باشد.

References

1. Sobhani J, Mohammadrezaie M. Islamic Thought. Qom: Publisher Maaref; 2012.
2. Kuhse H. What is bioethics? Historical introduction. London: Black Well Publishers; 2001.
3. Seyed Fatemi M. Biotechnology in the Mirror of Philosophy of Ethics. *Journal Fertility and Infertility* 2002; 3(4): 55-72.
4. Hoseini Zobeidi M. Taj al-Arus. Beirut: Publisher Dar al-Fekr; 1994.
5. Tabatabaee MH. Tafsir al-Mizan. Translated by Mousavi Hamedani MB. Qom: Islamic Publications Office; 1996.
6. Zamani MH. Quran and Orientalists. Qom: Publisher Bostan Ketab; 2006.
7. The Holy Quran. Haj: 25; Al-Emran: 97; Aaraf: 170, 183; Ankabout: 45; Tovbeh: 103.
8. Makarem Shirazi N. Ethics in the Quran. Qom: Publisher Imam Ali (A); 1999.
9. Hajjaj Neyshabori M. Sahih Moslem. Corrected by Abdolbaghi MF. Beirute: Dar al-Ehya al-Toras; 1976.
10. Naraghi MA. The Science of Islamic Ethics. Translated by Minovi M. Tehran: Publisher University of Tehran; 1998.
11. Hakimi MR. Al-Hayat. Translated by Aram A. Tehran: Publisher Islamic Cultural; 2001.
12. Makarem Shirazi N. Tafsir Nemoone. Tehran: Publisher Dar al-Kotob Islamieh; 2004.
13. Hore Ameli MH. Vasael al-Shieh. Tehran: Publisher Islamieh; 1979.
14. Sadugh MA. Elal al-Sharaye. Translated by Zehni Tehrani MJ. Qom: Publisher Moemenin; 2001.
15. Majlesi MB. Bahar al-Anvar. Beirut: Publisher Dar al-Ehya al-Toras; 1983.
16. Ebn Shobe Harrani H. Tohfah al-Oghul. Corrected By Ghaffari AA. Tehran: Dar al-Kotob Islamie; 1997.
17. Gharzavi Y. Worship in Islam. Translated by Satari Kharaghani M. Tehran: Publisher Ehsan; 2000.